

BORZSÁK ISTVÁN
CURTIUS RUFUS ÉS TACITUS*

Különös tény, hogy Nagy Sándor hódításainak — és így Közép-Ázsia egykorú viszonyainak — egyik legolvasottabb forrásművét nem tudjuk időhöz kötni. Q. Curtius Rufus datálása — mint erről Schanz—Hosius irodalomtörténetéből¹ egy szempillantás alatt meggyőződhetünk, — a principatus első éveit és Nagy Theodosius kora, tehát a IV. század vége közt ingadozik.

Ez a bizonytalanság a legutóbbi évek szakirodalmában sem akar szűnni. D. Korzeniewski² Augustus principatusának korai szakaszára (i. e. 25 tájára) tenné; a «kis» Pauly cikkírója³ a II. század közepét jelöli meg *terminus post quem* gyanánt; az Artemis—Verlag ókori lexikonában⁴ R. Till kerekén elutasítja az I. századnál későbbi datálást; R. Verdière⁵ «écrivain Néronien»-nek jelenti ki írónkat; ugyanakkor Franz Altheim változatlanul kitart Septimius Severus kora mellett.⁶ «C'est beaucoup» — mondhatnók Verdière-rel, illetve Voltaire

* A Belső-Ázsia történeti fordásaival foglalkozó konferencián (Budapest, 1973. ápr. 24—27) elhangzott előadás.

¹ Die Gesch. der röm. Lit. II¹ (München 1935) 598. Itt («Zur Geschichte der Frage») találjuk egyebek közt azt a tudománytörténeti érdekességet, hogy írónkat B. G. Niebuhr (Kleine Schr. I 305) és L. Ranke (Weltgeschichte III/2., Analekten 83) Septimius Severus kortársának vélte. De említsük meg azokat az ugyanitt található bibliográfiai tételeket is, amelyek további fejtegetéseinkhez adalékként szolgálhatnak: Is. Oblinger (Curtiana. Textkritische und gramm. Untersuchungen. Diss. Würzburg 1910) szerint Curtiust *stilisztikai* megfontolásból kell Tacitusnál *korábbi* szerzőnek minősítenünk. Sem ehhez a diszsertációhoz, sem F. Walternak a «Tacitus mintái» c. fejezetben (638. l.) idézett dolgozatához (Studien zu Tacitus und Curtius, München 1887; BBl. 66 [1930] 257) nem jutottam hozzá. Vö. még F. Hammer: Eos 25 (1921) 15.

² D. Korzeniewski: Die Zeit des Q. Curtius Rufus. Diss. Köln 1959. 84 skk.

³ G. Wirth: Kl. Pauly I (1964) 1350: «Kenntnis der Alexandergeschichte des Ptolemaios, wohl erst nach dessen Renaissance durch Arrian . . . ; ein Ansatz, für welchen auch Konsequenz in der Satzkonstruktion nach klauselrhythmischen Erwägungen und der zur silbernen Latinität gehörende Stil im allgemeinen passt.»

⁴ Zürich—Stuttgart 1965: «da Sprache und Stil des Werkes einerseits den Einfluss Senecas d. J. zeigen, andererseits von Archaismen frei sind, wird man jede Datierung in die Zeit nach dem I. Jh. ablehnen.»

⁵ Wiener Studien 79 (1966) 490 skk.

⁶ Először: Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. Halle/S. 1948, 153 skk. I.; kiegészítésekkel: Röm. Rel.-gesch. II.² Baden-Baden 1953. 302 skk.; újabb kiegészítésekkel: Die Araber in der alten Welt. I. Berlin 1964. 40 skk. I. K. Büchner bírálata: Lat. Literatur und Sprache in der Forschung seit 1937. Bern 1951. 155 skk. — *Korrigyzet*: A legfrissebb irodalomból pótlandó U. Vogel-Weidemann tanulmánya: Bemerkungen zu den Curtii Rufi der frühen Principatszeit. Acta Class. 13 (1970) 82 skk. (irod. a 83., 33. j.-ben); ehhez kapcsolódik J. E. Atkinson: The Curtii Rufi again. Acta Class. 16 (1973) 129 skk., aki Vogel-Weidemann flaviusi datálását megint csak Claudius idejére szorítaná vissza; hasonlóképpen G. V. Sumner, akinek nehezen hozzáférhető tanulmányát (C. R. and the *Historiae Alexandri*. Journ. of the Australasian Universities, Language and Lit. Ass. 15 [1961] 30 skk.) csak R. Hanslik «Tacitus-Bericht»-jéből ismerem: Lustrum 17 (1973—74) 136.

«Candide»-jának Martinjével. Mindenesetre megszívlelendők Altheim bevezető szavai: «Beim gegenwärtigen Stand der Erörterung handelt es sich darum, neue Gesichtspunkte vorzubringen. Der Wiederholung des Bisherigen ist übergenug geschehen.»

A végeláthatatlan kontroverzia részletes ismertetésének nem volna értelme. Célnk mindössze annyi, hogy néhány Curtius-hely *tacitusi* párhuzamának bemutatásával a két író időbeli viszonyát próbáljuk tisztázni.

Már Lipsius felfigyelt arra, hogy Tacitus Annalesében (VI 8) a Seianus bukása után védekező M. Terentius beszéde feltűnő gondolati rokonságot árul el a Philótas kivégzése után ugyancsak védekezésre kényszerülő Amyntasával (Curt. VII 1, 26—30). A mértékadó Annales-kommentár szerzője, E. Koestermann⁷ — talán túl határozottan — Tacitus *közvetlen függése* mellett foglal állást («gewiss hat unser Historiker daran angeknüpft»), de a kérdésre nem tér ki.

Mivel csupa alkalomhoz kötött közhely, kevesebbet bizonyít Charidemosnak Dareioshoz intézett — «hérodotosi» — figyelmeztetése (III 2, 12 *hi tanti apparatus exercitus . . . nitet purpura auroque, fulget armis et opulentia . . . [13] sed Macedonum acies, torva sane et inculta, clipeis hastisque immobiles cuneos et conferta robora virorum tegit . . .*; vö. III 3, 26 *Macedonum . . . dispar facies erat equis virisque, non auro, non discolori veste, sed ferro atque aere fulgentibus*) vagy Alexandros buzdítása Issosnál (III 10, 9—10 *aciem hostium auro purpuraque fulgentem intueri iubebat, praedam, non arma gestantem: irent et inbellibus feminis aurum viri eriperent*).⁸ Hasonló szavakkal buzdítja seregét Calgacus is a rómaiak ellen (Agr. 32, 3 *ne terreat vanus aspectus et auri fulgor atque argenti, quod neque tegit, neque vulnerat*), de érdekesebb az Annales VI. könyvében (34) olvasható vezéri *antilogia*, amelyben a hiberiai Pharasmanes ugyanúgy «érintetlennek» mondja honfitársait a parthus uralomtól (*integros semet a Parthico dominatu*), mint Calgacus (Agr. 30, 2 *oculos quoque a contactu dominationis inviolatos habebamus*), majd a folytatás: *simul horridam suorum aciem, picta auro Medorum (i. e. Parthorum) agmina, hinc viros, inde praedam ostendere*. Itt Koestermann⁹ a Tacitus korában a Kelet iránt mutakozó «fokozott érdeklődésre» hívja fel a figyelmet: a szármataék és parthusok taktikáját tárgyaló rész megállapításai feltehetőleg Traianus keleti hadjáratainak friss szenzációit visszhangozzák. Szerintünk ennek a természetes érdeklődésnek kielégítését szolgálja a makedón hódításhoz kapcsolódó regényes szerkesztmények — így Curtius Rufus — hasznosítása is, a Nagy Sándor alakja iránti érdeklődést pedig semmiképpen sem korlátozhatjuk csak Traianus korára: megvolt az Nero és Vespasianus alatt is.¹⁰

Hasonlóképpen értelmeshető az a párhuzam, amelyet a *mare Caspium sive Hyrcanium* curtiusi leírása (VI 4, 19 *a septentrione ingens in litus mare*

⁷ Komm. II 256.

⁸ Vö. Liv. X 39, 11 (Papirius Cursor —* tehát Alexandros esetleges római ellenfele! — beszédében); Iust. XI 13.

⁹ Komm. II 323, R. Syme (Tac. II 494) alapján.

¹⁰ Altheim ellenében (Lit. 162 = Die Araber, I 59): «Bei Ansetzung von Curtius' Werk auf den Beginn der Flavien bleiben Gegenstand und Zeitgeschehen beziehungslos. Das nüchterne Regiment Vespasians besass keine Berührung mit dem makedonischen Eroberer und konnte sie nicht besitzen; erst Trajan nahm die Alexander-ideologie wieder auf.» Altheim *feltevésének* megalapozatlanságát remélhetőleg nemcsak P. Treves fejtegetése (Il mito di Alessandro e la Roma d'Augusto. Milano—Napoli 1953, 51 sk.) mutatják.

incumbit longaque agit fluctus et magna parte exaestuans stagnat: idem alio caeli statu recipit in se fretum, eodemque impetu, quo effusum est, relabens terram naturae suae reddit)¹¹ és az előbbi Annales-részlet (VI 33, 3) közt találunk: *qui Parthis adventabant* — vagyis a parthusok megsegítésére igyekvő csapatok — *facile arcebantur, cum alios incessus hostis clausisset, unum reliquum, mare inter et extremos Albanorum montes* — vagyis a Káspi-tó és a hegyek nyulványai (Derbend és Baku) közti utat — *aestas* (a nyári időjárás) *impediret, quia flatibus etesiarum implentur vada; hibernus auster revolvit fluctus, pulsoque introrsus freto brevia litorum nudantur.*

A Calgacus-beszéd megállapításait (Agr. 30, 4 *raptores orbis... quos non Oriens, non Occidens satiaverit...*) a sallustiusi Mithridates-levél (Hist. IV 69 = frg. 65 M. 17) propagandaszólamaival együtt a Róma-ellenes «szellemi ellenállás»¹² dokumentumai közt szokás számon tartani. Ha Curtius szkíta követének szavait nézzük (VII 8, 12 *si di habitum corporis tui aviditati animi parem esse voluissent, orbis te non caperet... Concupiscis, quae non capis... Si humanum genus omne superaveris, cum silvis et nivibus et fluminibus ferisque bestiis gesturus es bellum... [19]... Omnium gentium, quas adisti, latro es... iam etiam ad pecora nostra avaras et insatiabiles manus porrigis...), a Róma-ellenes irodalom (Tac., Hist. IV 68, 5 *magnis imperiis obiectari solita*) «előzményeit» teljesebb összefüggésükben látjuk: Alexandros külső és belső ellenzékének jelszavait és érveit a későbbi korok is ismerték és felhasználták, ki-ki helyzetének, érdeklődésének, érdekeinek megfelelően: Curtius a maga hitelének dokumentálására (VII 8, 11 *sed, ut possit oratio eorum sperni* — ti. darabossága miatt¹³ —, *tamen fides nostra non debet: quae, utcumque sunt tradita, incorrupta proferemus*), Tacitus — sokkal bonyolultabban és igényesebben — a maga *rendi* sérelmeit a barbár vezér cáfolatlanul hagyott vádjába rejtve, az apósával történt állítólagos méltánytalanságot a *rabló Domitianus* emlékéen torolva meg.*

Ide tartozik Calgacus beszédének másik, sokat vitatott megállapítása is (*ibid.*): *ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*. Ennek magyarázatát a id. Plinius egy helyét (Nat. hist. VI 182 *nec tamen arma Romana ibi solitudinem fecerunt*), Curtius Rufusból Arsames eljárását (III 4, 3 *igni ferroque Ciliciam vastat, ut hosti — sc. Alexandro — solitudinem faciat*) és az ifj. Plinius Domitianus-gyalázását (Paneg. 48, 5 *nec unquam ex solitudine sua prodeuntem, nisi ut solitudinem faceret*) szokás idézni.¹⁴ Ebben az összefüggésben érdemes szemügyre venni a többi idevágó Curtius-helyet is. A Kallisthenés-ügy után Alexandros a perzsák iránti jóindulatát így indokolja (VIII 8, 10): *veni... in Asiam, non ut... dimidiam partem terrarum solitudinem facerem... Porus tömegeinek hírére másképpen érvel (IX 2, 24): sero hostium legiones numerare coepistis, postquam solitudinem in Asia vincendo fecistis. A domitianusi solitudo-t szemléltetheti az a magányosság, amelybe Alexandros Kleitos méltatlan halála után zuhan (VIII 2, 3): *vigiles attoniti... procul stabant, liberioremque paenitentiam solitudo eliciebat... (7) Omnium amicorum animos**

¹¹ Vö. Tac., Ann. I 70, 2; a kifejezéshez 70, 5: *lux reddidit terram.*

¹² Vö. H. Fuchs: Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt. Berlin 1938. 17; 47; utalhatunk itt RE-cikkünkre (Suppl. XI 409) is.

¹³ Egy számon nem tartott párhuzam: Curt. VII 8, 10 *Scythia autem non, ut ceteris barbaris, rudis et inconditus animus est ~ Tac., Agr. 3, 3 *incondita ac rudi voce.**

¹⁴ R. Syme: Tac. II 528 sk. 1.; vö. RE Suppl. XI 411.

*videbat attonitos: ... vivendum esse in solitudine, velut ferae bestiae terrenti alias timentique.*¹⁵

De a Calgacus—Agricola-antilogiát még tovább vallathatjuk. A gaugamélai csata előtti buzdító beszédek (Curt. IV 14) parádés rhétori termékek, akárcsak a *mons Graupius* lábánál «elhangzottak», bizonyos egybevetésre mégis módot adnak. Alexandros szavai (IV 14, 1 *emensis tot terras ... hoc unum superesse discrimen. Granicum ... ingentia spei gloriaeque incitamenta*¹⁶ *referbat. Reprehensos ex fuga Persas pugnatuos, quia fugere non possent. Tertium iam diem metu exangues ... in eodem vestigio haerere ... Inbelles ex latebris suis erutos nihil praeter nomina adferre ... Tot terrarum spatia emensis, tot annibus montibusque post tergum obiectis iter ad patriam ad penates manu esse faciendum*) fatálisan visszhangzanak Agricola buzdításában (Agr. 33—34): *... egressi ... priorum exercituum terminos, finem Britanniae ... tenemus: inventa Britannia et subacta ... Veniunt, e latebris suis extrusi ... Ut superasse tantum itineris, easisse silvas, transisse aestuaria pulchrum et decorum in frontem, ita fugientibus periculosissima ... Hi sunt, quos ... debellastis, hi ceterorum Britannorum fugacissimi ... Quos quod tandem invenistis, non restiterunt, sed deprehensi sunt: novissimae res et extremo metu torpor defixere aciem in his vestigiis ...*¹⁷

De ugyanezt találjuk a Porusszal vívott csata előtt (IX 2, 9 *relegatos in ultimum paene rerum humanarum persequi terminum et eruere arduum videbatur, rursus avaritia gloriae et insatiabilis cupido famae nihil invium, nihil remotum videri sinebat*)¹⁸ vagy Koinos intelmeiben is (IX 3, 7— *paene in ultimo mundi fine consistimus; in alium orbem paras ire ... inter feras serpentesque degentes eruere ex latebris et cubilibus suis expetis*), és tetszés szerinti bőséggel dokumentálhatnók: mennyire a Kelet felfedezőjének és meghódítójának nyomdokait taposta — Tacitusnak *pietas*-tól fűtött fantáziájában — a legtávolabbi Nyugat felfedezőjének és meghódítójának megtett Agricola.

Hát a Germaniának lehet-e valami köze Curtius Nagy Sándor-történetéhez? Egy-két példával megpróbáljuk bemutatni, hogy *lehet*. A makedón világhódítók tapasztalatai vagy kitalálásai egészen más tájak megfigyelőit sem hagyták érdektelenül. Gondoljunk itt a világ végéhez fűződő mesés képzetekre, amelyeket Curtius Rufus a maga szónokiasságával még meg is told, például

¹⁵ Itt éppen csak utalunk az ismert tacitusi párhuzamra (Hist. I 81 *cum timeret Otho, timebatur ~ Plut., Oth. 3, 8 φοβούμενος ὑπὲρ τῶν ἀνδρῶν αὐτὸς ἢ φοβερός ἐκείνους*) és az ehhez kapcsolódó kérdésekre: vö. *Ed. Norden: Kunstpr. I 341; H. Heubner: Komm. I 172; E. Wölfflin (Arch. f. lat. Lex. 12 [1902] 347 sk.)* Curtius nem említette.

¹⁶ Vö. Tac., Agr. 32, 2 *omnia victoriae incitamenta*.

¹⁷ Agricola bevezető szavaival (33, 2 *vestra virtute ... fide atque opera nostra Britanniam vicistis ... neque me militum, neque vos ducis paenituit*) vö. Curt. IX 2, 28 *per vos gloriamque vestram ... perque et mea in vos et in me vestra merita, quibus invicem contendimus*.

¹⁸ A *remotum*-hoz Agr. 30, 3 *nos terrarum ac libertatis extremos recessus ipse ... in hunc diem defendit*; 31, 3 *longinquitas ac secretum*; 31, 4 *ostendamus, quos sibi Caledonia viros seposuerit*. — A szövegbeli azonosságok egy tacitusi konjektúra előterjesztésére bátorítanak. Agr. 18, 4 szövegét kódexeink egybehangzóan így adják: *... ut obstupefacti hostes ... nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus*. Az *invictum* part. perf.-ot, bár a *jövőre* vonatkoztatva értelmetlen, tudtommal eddig senki sem kifogásolta. Javaslatunk (a Curtius-párhuzam alapján): *nihil arduum aut in v i u m*. A feltételezett romlás paleográfiailag (az *inv̄i* rövidítés helytelen feloldásával) könnyen és természetesen magyarázható; különben is vö. Agr. 27, 1 *nihil virtuti suae invium*.

a visszaforduló makedónok lázongására (IX 4, 18): *trahi extra sidera et solem*¹⁹ *cogique adire, quae mortalium oculis natura subdlexerit . . . Quod praemium ipsos (sc. milites Alexandri) manere? Caliginem ac tenebras et perpetuam noctem profundo incubantem mari, repletum inmanium beluarum gregibus fretum, immobiles undas, in quibus emoriens natura defecerit.* A Távolvelet rajzába a mesés Észak vonásai vegyülnek,²⁰ és ezt találjuk nem annyira Britannia leírásában (Agr. 10, 5 *mare pigrum et grave remigantibus*), mint inkább a Germania utolsó («világvégi») fejezetében (45, 1): *trans Suionas aliud mare, pigrum ac prope immotum, quo cingi cludique terrarum orbem . . . fides . . . Illuc usque tantum natura.*

A világvégi tájak kincseinek ismertetéséhez könnyen kapcsolódtak morálizáló megjegyzések. Curtius leírása (VIII 9, 18) szerint Indiában a folyók aranyat sodornak magukkal, (19) *gemmas margaritasque mare litoribus infundit, neque alia illis maior opulentiae causa est, utique postquam vitiorum commercium vulgavere in exteris gentes. Quippe aestimantur purgamenta exaestuantis freti pretio, quod libido constituit.*²¹ Így ismerteti Tacitus is Britannia fémekben való gazdagságát (12, 6), majd az ottani gyöngyök szürkessárga színéről szólván megjegyzi: *ego facilius crediderim naturam margaritis deesse, quam nobis avaritiam.* Hasonló megjegyzéssel kíséri Germania arany- és ezüstlelőhelyeinek kérdését (Germ. 5, 2 *propitiine an irati di negaverint, dubito*) vagy a távoli partokra kivetődő borostyánkő értékesítését, ill. értékelését (45, 4): *glesum . . . diu inter cetera eiectamenta maris iacebat, donec luxuria nostra dedit nomen.*

A világvégi népek hagyományos eszményítésének²² itt-ott mutatkozó rekvizitumainál érdekesebb jelenségnek is tanúii lehetünk. Curtius előadásában is fel-felbukkan például a különböző népeknek a királyi hatalomhoz, illetőleg a szabadsághoz való viszonya, vagyis az a szempont, amely szerint Tacitus a germaniai törzseket — a Rómától való távolodás arányában — kategorizálja (*climax regia*).²³ A sivatagi jóshely válasza után, amikor Nagy Sándor megkövetelte, hogy az isten fiának tiszteljék (IV 7, 31), *Macedones, adsueta quidem regio imperio, sed in maiore libertatis umbra quam ceteri degentes, immortalitatem adfectantem (sc. Alexandrum) contumacius . . . aversati sunt.* Megjelennek Alexandros előtt az Iliasból (XIII 6) ismerős Abioi, — *δικαιοτάτοι ἀνθρώπων, — liberi, ex quo decesserat Cyrus, tum imperata facturi. Iustissimos*

¹⁹ Az adott összefüggésben ez a «nap pályáján is túljutó» Alexandros toposának negatív előjellel történő használata. Pozitív előjellel alkalmazta a *topost* pl. Cicero—Pompeiusra (Catil. IV 10, 21), vagy Vergilius az augustusi Rómára (Aen. VI 795—): *iacet extra sidera tellus, extra anni solisque vias . . .*

²⁰ Vö. pl. a barbár északi *Parapanisadae* leírásával (VII 3, 6—15): *altae nives premunt terram gelu et perpetuo paene rigore constrictae . . . Obscura caeli verius umbra quam lux, nocti similis, premit terram . . . Tanta caligo erat, ut aedificia nulla alia res, quam fumus ostenderet.* Az «északi» tájak tacitusi leírásai közül: Germ. 46, 4 (*ora hominum vultusque, corpora atque artus ferarum gerere*); Ann. II 24, 4 (*monstra maris, ambiguas hominum et beluarum formas*).

²¹ Vö. IX 7, 15 (Nagy Sándor ünnepi lakomájáról): *aureis . . . lectis circumdederat aulae purpura auroque fulgentia, quidquid aut apud Persas vetere luxu aut apud Macedonas nova immutatione corruptum erat, confusis utriusque gentis vitiiis in illo convivio ostendens.* Ehhez jegyzi meg Ed. Schwartz (RE «Q. Curtius Rufus» 1872 = Griech. Geschichtschreiber, 157): «so rasonniert der ältere Plinius». Hozzátehetjük: Tacitus is.

²² Vö. A. Riese: Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der gr. und röm. Litt. Progr. Frankfurt a. M. 1875. Egyebek közt ezzel foglalkoztunk hajdani disszertációnkban: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. Bp. 1936.

²³ Vö. E. Wolff: Das geschichtliche Verstehen in T.' Germ. Hermes 69 (1934) 150 skk. = Wege der Forschung 97, 283 skk. 1.

barbarorum constabat: armis abstinebant nisi lacessiti (mint a chaucusok: Germ. 35); *libertatis modico et aequali usu principibus humiliores pares fecerant* (VII 6, 11). Az indiai Sambagrae népéről pedig azt olvassuk (IX 8, 4), hogy: *populi, non regum imperio regebatur*.

A fényűzéssel párosuló «keleti zsarnokság» ábrázolása is néha meglepő párhuzamokat mutat. Mikor például Alexandros babylóni bevonulását várják V 1, 20), Bagophanés, a királyi kincstár őre, *totum iter floribus coronisque constraverat argenteis altaribus utroque latere dispositis, quae non ture modo, sed omnibus odoribus cumulaverat*. Kinek nem jutna eszébe Vitellius cremonai fogadtatásának tacitusi rajza? (Hist. II 70, 2 *nec minus inhumana pars viae, quam Cremonenses lauru rosaque constraverant, exstructis altaribus caesisque victimis regium in morem*).²⁴

Szándékosan mellőzzük a tacitusi Germanicus-portré alexandrosi vonásainak kérdését, Egyiptom meglátogatását, a *πόθος*-motívumot, a *tum — nunc*-ellentét aktuális (parthus) vonatkozásait, a tacitusi *sine ira et studio* Curtiusnál (igaz, hogy más összefüggésben) olvasható párját (VI 9, 6 *fremitus . . . qualis solet esse multitudinis . . . ubi aut studio agitur aut ira*)²⁵ stb. Felhívjuk viszont a figyelmet a tacitusi «Schicksalslehre» (Ann. VI 22)²⁶ tanulságos megfelelőjére (Curt. V 11, 10 *quibus forte temere humana negotia velvi agique persuasum est nexuve causarum latentium et multo ante destinatarum suum quemque ordinem inmutabili lege percurrere*), vagy még inkább arra a hasonlóságra, amelyet Persepolis felégetésének curtiusi leírása és Róma égésének tacitusi ábrázolása közt sejtünk. A szöveg nem szorul kommentárra (V 7, 4): *ebrio scorto (sc. Thaide) de tanta re ferente sententiam . . . adsentiantur*.²⁷ (5) *Primus rex ignem regiae iniecit, tum convivae et ministri pelicesque . . . Quod ubi exercitus conspexit, fortuitum ratus ad opem ferendam concurrat, (7) sed ut ad vestibulum regiae ventum est, vident regem ipsum adhuc aggerentem faces. Omissa igitur, quam portaverant, aqua ipsi aridam materiam in incendium iacere coeperunt. (8) Hunc exitum habuit regia totius Orientis, unde tot gentes antea iura petebant, patria tot regum, unicus quondam Graeciae terror . . .* (Vö. Tac., Ann. XV 38, 7; 44, 2.) Függetlenül attól, hogy Curtius magyarázni próbálja az esetet (V 7, 2: a nők jelenléte Alexandros erkölcsi lehanyaglásának bizonyítéka), és Diodóros (XVII 72, Kleitarchos nyomán: FGH 137 F 11) valószínűsítő dionysosi *κῶμος*-nak tüntette fel a király kedvtelését, Tacitusra gondolva nehezen szabadulunk attól a feltevéstől, hogy Curtius leírásába a Nero alatti *Ῥώμης πέρσις* is belejátszhatott.

Hunc exitum habuit: mint személyek (pl. Parmenión: VII 2, 33 *hic exitus Parmenionis fuit . . .*) vagy városok «mekrológiájában» (pl. IV 4, 19—*Tyros . . . capta est, urbs et vetustate originis et crebra fortunae varietate . . . insignis*). Seneca (Suas. VI 21) szerint Thukydides «egyszer-kétszer» tekintett így vissza valamely jelentős szereplőjének életére, Sallustius hasonlóképp ritkán (*in paucissimis personis*); Livius már szívesebben (*benignius*; pl. VI

²⁴ Heubner (Komm. II 243) minden megjegyzés nélkül idézi a helyet; utal Suet., Ner. 25, 2-re; a másik Curtius-hely *recte* VIII 9, 23 (az indiai királyok *luxuria*-járól).

²⁵ Vö. J. Vogt: Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers. Würzb. Stud. 9 (1936) 6 = Wege der Forschung 97, 45.

²⁶ Vö. W. Theiler: Tacitus und die antike Schicksalslehre. Phyllobolia für P. Von der Mühl. Basel 1946. 35 skk. 1.; K. Büchner bírálata: i. h., 164 skk. 1.

²⁷ Vö. Tac., Hist. I 25, 1 *suscepere duo manipulares imperium p. R. transferendum et transtulerunt*, vagy pl. Claudius vérfertőző házasságának «alkotmányos» szentesítésével, Ann. XII 5, 2 sk. stb.

20, 14 M. Manliusra, XXXIX 51, 12 Hannibalra): *sequentes historici multo id effusius fecerunt*. Igen, a *de exitu illustrium virorum*-irodalom — Tiberius óta külön műfaj!²⁸ — idejében járunk: így állít emléket Tacitus a feldúlt Cremonának (Hist. III 34, 1), az esztelenül elhamvasztott Capitoliumnak (III 72), a szerencsétlen Galbának (I 49, 2), a Neróval egyívású, de a végén *romainak* mutakozó Othónak (II 49, 4), a jóindulatú, de tehetetlen Flavius Sabinusnak (III 75, 1) stb. Az Annalesben olvasható megemlékezésekkel R. Syme külön tanulmányban foglalkozott.²⁹

Itt kapcsolódhatunk ahhoz a szöveghelyhez, melyet a Curtius Rufus-kutatás viszonylag szilárd támpontként tart számon. Tyros elfoglalásához az író ezt a megjegyzést fűzi (IV 4, 21): *multis ergo casibus defuncta et post excidium renata nunc tandem longa pace cuncta refovente sub tutela Romanae mansuetudinis adquisescit*. Tyros történetének részletezése helyett elégedjünk meg azzal, hogy Traianus és Marcus Aurelius évtizedei semmiképpen sem minősíthetők a «hosszú béke» periódusának. Tény viszont, hogy Augustus béketeremtése óta a principatus első századában még akkor is folyvást a *pax Romana* áldásait hirdették, ha ez a béke történetesen vitatható volt.³⁰ Hogy mennyire vitatható volt, mutatja a Calgacus-beszéd (*rapere auferre trucidare . . . pacem appellant*), vagy éppen Curtius fogalmazása, ha a *pax*-nak *következetesen negatív* tacitusi aposztrofálásaival szembesítjük. Az a «tartós béke», amely Curtius szerint «a római szelídség oltalma alatt mindent éltető meleggel hat át», Tacitus szemében *nem éltet*, hanem csak senyveszt, megtör, elpuhít.³¹ Az *időbeli sorrend* világos: Tacitus allergiáját a princeps-ideológia *jelszavai* ellen nyilván a szép jelszavakkal — *iustitia, pietas, clementia, concordia, felicitas, mansuetudo . . .*³² — való visszaélés váltotta ki. Ehhez képest alig fontos, hogy Curtius Rufus a *pax Caesarum*-ot az 50-es vagy a 70-es években magasztalta.

Annyit biztosan nem fogunk tévedni, mint a kontroverziák egyik főszereplője, aki a perzsa lovasság páncélatának Curtiusnál olvasható leírását (III 11, 15 *equi pariter equitesque Persarum serie lammarum obsiti*; IV 9, 3 *tegumenta . . . ex ferreis lamminis serie inter se conexas*) döntő érvként hozza fel Septimius Severus kora mellett, mondván: «Der eiserne Lamellenpanzer, zumal für Pferde, ist vor dem 3. Jahrhundert nach Chr. nirgends bezeugt . . . Wieder wird man in severische Zeit geführt.»³³ Tény az, hogy a Hyrkániában használatos *λεπίς σιδηρέη ἰχθυοειδής*-ről már Hérodotos is tudósít (VII 61); mi itt csak Tacitusra (Hist. I 79, 3 *catafractarum pondere . . . tegimen ferreis lamminis aut praeduro corio consertum*) hivatkozunk; a középzásiai hadügy mértékadó mo-

²⁸ Az ún. *exitus*-irodalomról vö. F. A. Marx: Phil. 92 (1937) 83 skk. 1. és P. Schunck: Symb. Osl. 39 (1964) 44 skk. 1.

²⁹ R. Syme: Obituaries in Tacitus. Amer. Journ. Phil. 79 (1958) 18 skk. 1. = Ten studies in T. Oxford 1970. 79 skk. 1. — Az *isque finis . . .*-formuláról (Claudius censori ténykedésének szarkasztikus jellemzése kapcsán: Tac., Ann. XI 25, 5) vö. A. Mehl: Tac. über Kaiser Claudius. München 1974, 56 sk. 1.; Livius-helyekkel az 57, 307. jegyzetben.

³⁰ Vö. «*Pax Tacitea*» c. kísérletünkkel: Ant. Tan. 13 (1966) 27 skk. 1.

³¹ Pl. Agr. 11, 4 *ut quos nondum longa pax emollierit*; Germ. 14, 2 l. p. *torpere*; 36, 1 *nimiam ac marcentem pacem*; Hist. I 88, 2 l. p. *desides*; II 17, 1 l. p. *ad omne servitium fregerat faciles occupantibus et melioribus incuriosos*; Ann. XIII 35, 1 *legiones l. p. segnes*, stb.

³² *Omnes voces, per quas iam tempore tanto mentimur dominis*, — ahogyan Lucanus fogalmazta (V 385—), vö. Syme: Tac. I 411 skk. 1.

³³ Röm. Rel.-gesch. II² 312; ugyanígy: Die Araber, I. 64.

dern feldolgozása³⁴ szerint a fém védőpáncél az i. e. VIII—VII. században alakult ki. Ez már nem néhány évtizedes, hanem majdnem egy évezredes eltolódás.

Végül lássuk az annyszor vizsgált részletet a Nagy Sándor halála utáni *fejtelenség*ről és a *tagok* összecsapásáról, az erők szétforgácsolódásáról (X 9, 1—): *sed iam fatis admovebantur Macedonum genti bella civilia: nam et in sociabile est regnum, et a pluribus expetebatur.* (2) *Primum ergo conlisere vires, deinde dispererunt, et cum pluribus corpus, quam capiebat, onerassent, cetera membra deficere coeperunt, quodque imperium sub uno stare potuisset, dum a pluribus sustinetur, ruit.* (3) *Proinde iure meritoque p. R. salutem se principi suo debere profitetur, qui noctis, quam paene supremam habuimus, novum sidus inluxit.* (4) *Huius, hercule, non solis ortus lucem caliganti reddidit mundo, cum sine suo capite discordia membra trepidarent.* (5) *Quot ille tum extinxit faces! quot condidit gladios! quantam tempestatem subita serenitate discussit! Non ergo revirescit solum, sed etiam flet imperium.* (6) *Absit modo invidia, excipiet huius saeculi tempora eiusdem domus utinam perpetua, certe diuturna posteritas.*

Ehhez a fejezethez H. U. Instinsky legutóbbi állásfoglalása³⁵ után nem sok hozzátenni valónk lehet. Instinsky az «üdvözítő napfelkelte» metaforáját Vespasianus személyéhez kapcsolta (vö. Plin., Nat. hist. XXXIII 41 *salutaris exortus Vespasiani imperatoris*); rámutatott a *laudatio*-k topikájára, főleg a rézpénzek ábrázolásaira és felirataira. Különösen fontos az a felismerése,³⁶ hogy az ilyen általánosra fogalmazott fordulatok a be nem avatott olvasó szemében különféle ismeretes eseményekre illhetnek, ugyanakkor pontosan tulajdonképpen eggyel sem egyeznek. Itt legfeljebb az «uralkodó — nap-hasonlatnak» legújabb feldolgozására,³⁷ közelebről a napnak a szónoki előírásokban megfigyelhető szerepére utalhatunk. Például a rhétor Menandros receptje a hivatalba lépő *helytartó* üdvözlésére (*ἐπιβατήριος λόγος*) így hangzik (3 p. 73 Burs. = p. 378, 21—Sp.): *εἶτα ἐπάξεις, ὅτι ὡσπερ νικτὸς καὶ ζόφου τὰ πάντα κατελιγμένος αὐτὸς καθάπερ ἥλιος ὀφθεῖς πάντα ἀθρόως τὰ δυσχερῆ διέλυσας.*

Tacitus persze nem írt volna le ilyesmit, de különben a Curtius-passzusnak úgyszólván valamennyi fordulatát kimutathatjuk *nála* is, így pl. Agr. 13, 3 (Vespasianus kezdeteiről): *monstratus fatis Vespasianus*; Ann. XIII 17, 1 (Nero testvérgyilkosságáról): *in sociabile regnum*; Galba beszédéből (Hist. I 16, 1): *si immensum imperii corpus stare ac librari sine rectore posset . . .* (vö. Cerialis beszédével is, Hist. IV 74, 3 *compages haec . . . convelli sine exitio convellentium non potest*); Galba és T. Vinius consulságáról (*ib.* I 11, 3): *inchoavere annum sibi ultimum, rei p. prope supremum.*³⁸

³⁴ J. V. Pjankov—B. A. Litvinszkij: Военное дело у народов Средней Азии в VI—IV. вв. до н. э. VDI 1966/3, 42 sk. l. E fontos tanulmány és az utóbb id. *Altheim*-mű ismeretét Harmatta János szívességének köszönöm.

³⁵ H. U. Instinsky: Zur Kontroverse um die Datierung des C. R. Hermes 90 (1962) 379 skk.

³⁶ I. h., 380.

³⁷ E. Doblhofer: Die Augustus-Panegyrik des Horaz in formalhist. Sicht. Heidelberg 1966. 17 skk. és 86 skk. — K. Wellesley («The Long Year A. D. 69» c. könyvében, London 1975, 113. és 122. l.) Galba és Vespasianus uralkodásával kapcsolatban említ két hasonló dokumentumot (OGIS 669: «. . . the emperor Galba Augustus, who has risen like the sun to give us light for the good of all mankind . . .», ill. Pap. Fuad 8).

³⁸ Ez utóbbi helyhez Heubner (Komm. I 41) egy frappáns Livius-párhuzamon (VI 17, 4 [nox], *quae paene ultima atque aeterna nomini Romano fuit*) kívül éppen Curtiust

A lényegbevágó *különbséget* Curtius Rufus és Tacitus közt az előbbi kitérés folytatása világítja meg (X 9, 7): *ceterum, ut ad ordinem, a quo me contemplatio publicae felicitatis averterat, redeam . . .* Ennek tacitusi párhuzamát az Annales VI. könyvében találjuk, ahol Tacitus — a sikeres armeniai hadműveletek ábrázolásának sodrában — eltér az annalistára különben kötelező időrendtől (38, 1): *quae duabus aestatibus gesta coniunxi, quo requiesceret animus a domesticis malis.* Curtius Rufus Nagy Sándor történetének regényes előadásában is korának — meggyőződésünk szerint Vespasianus korának — siker-élményeiből, nem utolsó sorban az alexandrosi ambíciók kiélésének lendületéből táplálkozik, a principatus *problémáiról* nem vesz tudomást; Tacitus — néhány évtizeddel később — Alexandros pozitív vonásait csak a szívéhez közel állókra (Agricolára, Germanicusra, Corbulóra . . .) alkalmazza, az Annales utolsó könyveiben pedig már csak az Alexandros-ideológia bántóan groteszk és Rómához méltatlan megnyilvánulásait, a princeps közveszélyes hóbortjait regisztrálhatja.³⁹

is idézi. Vö. még *M. Treu: Tacitus und der Anfang der Hist. Atti dell'Accad. Peloritana.* Vol. 47 (Messina 1951); Tac., Hist. I 80, 1; II 52, 1; III 46, 1. — A *caligans mundus*-hoz vö. Cic., De prov. cons. 18, 43 *caligo bonorum . . ., tenebrae rei p., ruina atque incendium civitatis*, vagy Brut. 96, 330 *rei p. nox.*

³⁹ Itt említjük — «Von Hippokrates zu Vergil» c. tanulmányunk (megj. a *Vergiliana. Recherches sur Virgile*) c. kötetben, szerk. *H. Bardon és R. Verdière.* Leiden 1971. 41 skk.) kiegészítésül — azt a Curtius-helyet (III 10, 10), ahol Alexandros Issosnál a sanyarú otthoni viszonyaik közt rablásra kényszerülő illyrekhez és thrákokhoz fordul buzdító szavaival: (*iubebat*) . . . *aspera montium suorum iuga nudasque calles et perpetuo rigentes gelu* (vö. fentebb a 20. jegyzettel) *divitibus Persarum campis agrisque mutarent.* Ez — az alexandrosi «viszonzás» jegyében — pontos (*ellentett*) megfelelője Kyros hippokratési bölcsességének, Hérodotos gnómius zárófejezetének (IX 122).